

فصلنامه روستا و توسعه، سال ۲۱، شماره ۲، تابستان ۱۳۹۷، صفحات ۱۴۹-۱۷۱

الگوی سامان‌دهی فضایی سکونتگاه‌های روستایی بر مبنای نظام جمعیتی و توزیع خدماتی: مطالعه موردی شهرستان اسفراین یعقوب زارعی*

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۸/۸ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۱/۲۰

چکیده

پژوهش کاربردی حاضر با هدف سامان‌دهی فضایی سکونتگاه‌های روستایی شهرستان اسفراین و با بهره‌گیری از فنون سطح‌بندی جمعیتی، سطح‌بندی خدماتی، اسکالوگرام و تحلیل سلسله‌مراتبی به انجام رسید. روش تحقیق توصیفی-تحلیلی، شیوه گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای و ابزار جمع‌آوری اطلاعات مبتنی بر داده‌های ثانویه (آمارنامه سال ۱۳۹۰) استان خراسان شمالی بود که طی آن، چهل مؤلفه در ابعاد مختلف استخراج و بررسی شدند. تحلیل یافته‌ها نشان داد که از میان این مؤلفه‌ها در ۱۵۷ روستای دارای سکنه شهرستان اسفراین، تنها دسترسی به مؤلفه‌های دبستان، مسجد، شورای اسلامی، دهیار، خانه بهداشت و دفتر مخابرات قابل قبول بوده و در دسترسی به سایر خدمات، محرومیت شدید حاکم است. در نهایت، برای برقراری تعادل فضایی و خدمات‌رسانی مطلوب در شهرستان اسفراین (متناسب با نظام جمعیتی، نقش و جایگاه هر روستا)، ضمن پیشنهاد یک نظام سلسله‌مراتبی، این شهرستان به سه منظومه روستایی، هفت مجموعه و سی حوزه روستایی تقسیم شد.

کلیدواژه‌ها: سامان‌دهی فضایی، سکونتگاه‌های روستایی، جمعیت، خدمات، اسفراین (شهرستان).

* دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، باشگاه پژوهشگران جوان و نخبگان، واحد بوشهر، دانشگاه آزاد اسلامی، بوشهر، ایران (yaghoub.zarei@yahoo.com).

مقدمه

یکی از مشکلات اساسی جامعه روستایی در گذشته فقدان برنامه راهبردی برای سامان‌دهی فضاها و مراکز روستایی بوده و امروزه هم عمران و توسعه روستایی کشور در گرو سامان‌دهی سنجیده محیط روستایی و تجهیز سلسله‌مراتبی این مراکز و فضاها طبق استانداردهای معین است که این موضوع مورد توجه برنامه‌های عمرانی دوم، سوم و چهارم کشور هم قرار گرفته است. سازمان‌دهی و تعادل‌بخشی به فضاها روستایی یکی از زمینه‌های برنامه‌ریزی روستایی است تا از این راه، نابرابری‌های مکانی - فضایی و پراکندگی نامناسب زیرساخت‌ها در ارائه خدمات و فعالیت‌ها در مناطق روستایی مورد بازبینی و اصلاح قرار گیرند. در این زمینه، طرح سامان‌دهی فضا و سکونتگاه‌های روستایی به عنوان یک سند برنامه‌ریزی برای مناطق روستایی تهیه می‌شود که هدف از انجام آنها بررسی جزئی و ارائه برنامه‌های تفصیلی‌تر برای توسعه روستاها در ابعاد مختلف در محدوده بخش تا سطح روستا برای رسیدن به توسعه پایدار روستایی است (۹). این طرح‌ها همچنین تلاشی است برای ایجاد سازمان‌دهی مجدد خدمات، فعالیت‌ها و جمعیت ساکن در پهنه سرزمینی و برقراری شبکه‌ای منظم و منسجم از ارتباطات سلسله‌مراتبی بین سکونتگاه‌های فرادست و فرودست، به گونه‌ای که ضمن تبیین جایگاه، نقش و نوع فعالیت هر روستا، زمینه را برای توسعه سنجیده و اسکان نظام‌یافته جمعیت نیز فراهم می‌کند.

در زمینه ضرورت سامان‌دهی فضاها روستایی دلایل متعددی می‌توان ذکر کرد که اهم آن عبارت‌اند از: لزوم جلوگیری از اختلال در تعادل اجتماعی، اقتصادی و فضایی سکونتگاه‌ها، جلوگیری از تمرکزگرایی و وابستگی دهستان‌ها به مراکز شهرهای بزرگ، ارائه یک چارچوب سلسله‌مراتبی مؤثر برای توزیع جمعیت، فعالیت، خدمات و کارکردها، ضرورت تحول در بافت قدیمی مناطق روستایی به دلیل تحولات اجتماعی و فناوری و کاربرد فناوری در کار و فعالیت روستایی و لزوم گسترش ارتباطات؛ لزوم تجدید ساختار فضایی و پیدایش کانون‌های توانمند با فعالیت‌های متنوع در مناطق روستایی؛ ضرورت نظم و نسق دادن به الگوی استقرار جمعیت متناسب با مقتضیات بوم‌شناختی و قابلیت‌های توسعه مناطق؛ ضرورت تجهیز مراکز و فضاها روستایی

به‌طور مناسب برای تنوع‌بخشی به اقتصاد روستایی؛ توجیه‌ناپذیر بودن خدمات‌رسانی به تمامی آبادی‌های کشور، به‌ویژه آبادی‌های کوچک و پراکنده به‌دلیل محدودیت منابع و امکانات؛ پراکندگی سکونتگاه‌های روستایی در ایران؛ کم‌جمعیت بودن بیشتر روستاها و فقدان آستانه جمعیتی لازم برای ارائه خدمات که ارائه بسیاری از خدمات را با محدودیت مواجه کرده است و آن را از نظر اقتصادی غیرقابل توجیه جلوه می‌دهد (۹، ۱۱ و ۲۷).

از سوی دیگر، با محرز شدن نقش حیاتی حوزه‌های روستایی در توسعه نظام سرزمینی، اهمیت سامان‌دهی فضاها و مراکز روستایی نیز دوچندان شده، تا جایی که موجب شده است تا هر ساله پژوهش‌های متعددی در این زمینه به رشته تحریر درآید. در این میان، علی‌رغم پرداختن اجمالی به مقوله سامان‌دهی فضایی سکونتگاه‌های روستایی از سوی نویسندگانی همچون ملکی‌پور (۱۳)، سعیدی (۲۱)، عزیزپور و شمسی (۳)، تیموری و همکاران (۳۳)، آجودانی و حسینی (۱) و سجاسی قیداری و همکاران (۲۵)، اما در برخی پژوهش‌ها به‌طور مبسوط‌تر و کامل‌تر بدین مهم پرداخته شده، که برای نمونه برخی از آنها در پی آمده است.

نورمندی‌پور (۱۵)، در پژوهشی با هدف بررسی سامان‌دهی فضایی سلسله‌مراتب خدمات سکونتگاه‌های روستایی بخش مرکزی سیرجان، ۲۴۷ روستای این بخش را از لحاظ امکانات مورد مطالعه قرار داده و سپس، با استفاده از روش تحلیل خوشه‌ای و تعیین ضریب مرکزیت، به سطح‌بندی و سامان‌دهی فضایی سلسله‌مراتب خدماتی روستاها پرداخته است.

عناستانی (۲)، در بررسی سامان‌دهی سکونتگاه‌های روستایی شهرستان سبزوار با استفاده از معیارها و شاخص‌های گوناگون به‌ویژه در ابعاد محیطی و اجتماعی، اشاره می‌کند که کل سکونتگاه‌های روستایی این شهرستان می‌توانند در پنج منظومه روستایی، ۲۵ مجموعه روستایی، ۶۴ حوزه روستایی و ۱۹۴ روستای اقماری سامان‌دهی شوند.

ضرابی و پریزادی (۳۴)، در پژوهش خود با عنوان «سطح‌بندی سکونتگاه‌ها و تعیین عملکرد مراکز محلی در بخش زیویه شهرستان سقز»، به دنبال ارائه ساختاری سلسله‌مراتبی برای بهره‌گیری مؤثر از امکانات و خدمات بوده و با استفاده از شیوه‌هایی

چون میزان سنج نهادی گاتمن، شاخص مرکزیت و تحلیل خوشه‌ای متناسب با استانداردها، پیشنهادهایی در خصوص تجهیز مراکز روستایی ارائه داده‌اند.

شمس‌الدینی و رحیمی (۲۹)، در مطالعه سطح‌بندی سکونتگاه‌های روستایی شهرستان ممسنی با استفاده از شیوه‌های سامان‌دهی فضاها، اطلاعات ۳۴۱ روستای شهرستان ممسنی را مورد بررسی قرار داده و نشان داده‌اند که نقاط روستایی مشخص شده در روستاهای این شهرستان، توالی ظهور چهار نوع خدمت در یک آبادی بر اساس جمعیت امری عادی بوده، اما ارتقای آن به سطح پنج تا دوازده خدمت قدری دشوار بوده و نیازمند ظرفیت خاصی از جمعیت و اقدامات ارادی است.

سعیده‌زرآبادی و طباطبایی (۱۸)، با هدف بررسی سامان‌دهی سکونتگاه‌های روستایی شهرستان دماوند، به مطالعه این شهرستان پرداختند و در انتها ضمن نشان دادن فقدان توزیع بهینه جمعیت و خدمات در سطح ناحیه دماوند، با توجه به موقعیت و توانمندی سکونتگاه‌های روستایی، الگوی مناسبی برای ارائه خدمات و ایجاد پیوند بین سکونتگاه‌های روستایی - شهری معرفی کرده‌اند.

فال‌سلیمان و همکاران (۴)، در پژوهشی با هدف پایش سکونتگاه‌های روستایی پراکنده و کوچک، به بررسی موانع و راهکارهای فراروی انجام طرح تجمیع سکونتگاه‌های روستایی پراکنده و کوچک دهستان شوسف از لحاظ ابعاد اقتصادی، اجتماعی و زیستی پرداخته و بر اساس نتایج تحلیل استنباطی آزمون‌ها، شرایط اجتماعی - فرهنگی این سکونتگاه‌ها در سطح نامطلوب ارزیابی شده است.

خرم‌بخت (۱۰) هم در یک بررسی با هدف ارزیابی نابرابری توسعه منظومه‌های روستایی شهرستان لارستان، به رده‌بندی منظومه‌های روستایی این شهرستان پرداخت و نشان داد که منظومه‌های روستایی جویم و صحرای باغ توسعه‌یافته‌ترین و علی‌آباد محروم‌ترین منظومه‌های روستایی هستند.

از آنجا که عدم وجود شبکه سلسله‌مراتبی کارآ و منظم در زمینه توزیع مناسب خدمات و فعالیت‌ها در بین مراکز شهری و روستایی بر مبنای قابلیت‌ها، توان‌ها و نیازها منجر به عدم تعادل فضایی در میان این مراکز در سطوح مختلف کشور شده است (۲۸)، و شهرستان اسفراین هم به عنوان منطقه مورد مطالعه از این قاعده مستثنی نیست، به

نحوی که عدم دسترسی و توزیع نامناسب خدمات، تسهیلات و تأسیسات زیربنایی در سطح سکونتگاه‌های روستایی منطقه مورد مطالعه به دلیل ویژگی‌های عملکردی و تحت تأثیر نیروهای درونی و بیرونی محیط نظام فضایی سکونتگاهی، فرایند صحیح و مناسب خدمات‌رسانی و توسعه روستایی و همچنین، برخورداری از یک شبکه منظم و سلسله‌مراتب سکونتگاهی را در این ناحیه با مشکل مواجه ساخته است (۱۹)؛ از همین رو، به نظر می‌رسد کوشش در راستای انتظام فضایی سکونتگاه‌ها (اعم از شهری و روستایی) می‌تواند زمینه‌ساز پیشبرد برنامه‌های توسعه در سطوح گوناگون باشد (۲۳). بنابراین، سطح‌بندی سکونتگاه‌ها و تعیین مراکز عملکردی در سطح محلی روشی برای سلسله‌مراتبی کردن ارائه خدمات و مشخص کردن مراکزی در سطح محلی است که توان ارائه خدمات بهینه به روستاهای همجوار را داشته باشد و روستاهای اقماری هم بتوانند به نحو مطلوب به خدمات دسترسی داشته باشند (۲۶). بر همین اساس، پژوهش حاضر با هدف بررسی سامان‌دهی فضایی مناطق روستایی شهرستان اسفراین در صدد است تا برای سامان‌دهی مجدد خدمات و استقرار فعالیت‌های روستایی در منطقه مورد مطالعه، متناسب با نظام جمعیتی، نقش، جایگاه و نوع فعالیت هر روستا، نسبت به ارائه شبکه‌ای منظم، کارآ و سلسله‌مراتبی بین سکونتگاه‌های روستایی این شهرستان اقدام کند.

البته، علی‌رغم انجام مطالعات متعدد در حوزه سامان‌دهی فضایی روستایی، ذکر این نکته الزامی است که مطالعه حاضر با رویکردی متفاوت از سایر پژوهش‌ها انجام گرفته و اهتمام می‌ورزد تا در چارچوبی جامع‌تر و دقیق‌تر سکونتگاه‌های روستایی شهرستان اسفراین را مورد بررسی قرار دهد، به طوری که اولاً به‌دور از کاستی‌های موجود در تحقیقات منطقه‌ای، در پژوهش حاضر، متغیرهای متعدد و بیشتری در ابعاد مختلف (آموزشی، فرهنگی، مذهبی، سیاسی، اداری، بهداشتی، زیربنایی، خدماتی و ارتباطی) مورد سنجش قرار گرفته و ثانیاً با به‌کارگیری یک روش‌شناسی متفاوت در حوزه سامان‌دهی فضایی روستایی و به‌کارگیری توأمان شیوه‌های سطح‌بندی جمعیتی، سطح‌بندی خدماتی، ضریب احتمال وقوع خدمات، اسکالوگرام و تحلیل سلسله‌مراتبی، الگوی سطح‌بندی سلسله‌مراتبی سکونتگاه‌های روستایی شهرستان اسفراین هم پیشنهاد شده است.

مبانی نظری

مفاهیم

سلسله‌مراتب سکونتگاهی: سلسله‌مراتب سکونتگاهی بر اساس الگوی استقرار فضایی سکونتگاه‌ها و بر حسب رتبه، سطح و جایگاه عملکردی آنها در سطح ملی یا منطقه‌ای تعیین می‌شود. به دیگر سخن، در یک عرصه جغرافیایی معین، با توجه به قانونمندی‌های خاص محیطی - بوم‌شناختی و اجتماعی - اقتصادی مؤثر در تعیین روابط و مناسبات فضایی، جایگاه سلسله‌مراتبی هر کدام از سکونتگاه‌ها تعیین می‌شود. آنچه در این ارتباط اهمیت دارد، نیروی پویایی و اساسی پدیدآورنده ساختار فضایی یعنی، صورت انواع تقاضاها و امکان عرضه کالاها و خدمات گوناگون با توجه به قابلیت جابه‌جایی و دسترسی به آنهاست. البته در این میان، فاصله نقشی تعیین‌کننده در دامنه کنش متقابل دارد که همراه با تقاضا، در تعیین وسعت حوزه بازار (مبادله)، عرصه تولید کشاورزی و نیز نحوه شکل‌پذیری مبتنی بر سلسله‌مراتب کارکردها و پاسخ‌گویی به نیازهای مراکز تأثیر می‌گذارد (۲۴).

منظومه روستایی: منظومه روستایی به‌مثابه کوچک‌ترین واحد شبکه محلی، مفهومی است که در چارچوب رویکرد منطقه‌ای، به عرصه روستایی - شهری گفته می‌شود که در مطالعات فضایی سطح‌بندی روستاهای کشور، به عنوان سطحی بالاتر از مجموعه و پایین‌تر از ناحیه قرار می‌گیرد. البته، در فرهنگ سکونتگاهی کشور، این مفهوم با مفهوم دیرین و سنتی بلوک یا ناحیه کوچک هم‌تراز است و بر همین مبنا، منظومه را می‌توان با ناحیه روستایی مترادف دانست (۲۰). منظومه‌ها وسیع‌ترین قلمرو فضایی برای پوشش خدماتی است که از تعدادی مجموعه و حوزه روستایی پیرامون یک کانون جمعیتی برتر است که با جمعیتی بین بیست تا چهل هزار نفر، حدود پنجاه تا صد آبادی را تحت پوشش قرار داده و مرکزیت آن از بالاترین سطح خدماتی برخوردار است. قلمرو منظومه تا حدودی منطبق با محدوده بخش‌ها در تقسیمات اداری - سیاسی کشور است (۲۶).

مجموعه روستایی: مجموعه روستایی تجمعی از چند حوزه روستایی است که به دلایلی به هم پیوسته و وابسته‌اند. قلمرو مجموعه‌ها غالباً منطبق با محدوده دهستان‌ها و جمعیت تحت پوشش آنها حداکثر ده هزار نفر است. اگرچه برخی از آنها تحت شرایطی بیش از ده هزار نفر جمعیت دارند (۲۶).

حوزه روستایی: حوزه روستایی از اجتماع چند آبادی همجوار در یک حوزه جغرافیایی پیوسته شکل گرفته است که دارای دو تا پنج هزار نفر جمعیت است. شعاع پوشش مرکزیت حوزه حداکثر ده کیلومتر و وسعت آن کمتر از سی صد کیلومتر مربع است. خدمات خاصی برای مرکزیت حوزه در نظر گرفته شده است و برای دسترسی آسان سکونتگاه‌های اقماری به آنها، راه‌های دسترسی باید تأمین و تجهیز شوند (۲۶).

نظریات

نظریه مرکز- پیرامون: فریدمن^(۱) این مدل از روابط را با تأکید بر جنبه‌های فضایی و به عنوان دومین مرحله از مراحل چهارگانه توسعه اقتصادی- فضایی معرفی کرد. در نظر فریدمن، مرکز به مثابه کانون قدرت، هدایت و سلطه، محل تجمع و تمرکز آراء و اندیشه‌ها، پیشرفت علمی و فناوری، سرمایه و نیز کانون توسعه به‌شمار می‌آید و در مقابل، پیرامون، به مثابه فراهم‌کننده منابع تأمین نیازهای مرکز، جایگاهی کاملاً وابسته دارد (۲۱). این نظریه رابطه ساختاری بین یک مرکز پیشرفته و یک حاشیه توسعه‌نیافته را توصیف و تحلیل می‌کند (۳۰). تقسیم نابرابر مرکز- پیرامون عبارت است از نابرابری فوق‌العاده‌ای که تقریباً در تمام جنبه‌های زندگی در درون و در بین کشورها وجود دارد. جهان متشکل از کشورهای مرکزی و پیرامونی است و هر کشور به‌نوبه خود مرکز و پیرامون دارد (۸). طبق این نظریه، وضعیت توسعه اقتصادی مناطق روستایی نیز حاکی از استقرار یک رابطه اقماری با مادرشهرهاست (۱۴).

نظریه قطب رشد هیرشمن^(۲)، میردال و پرو^(۳): نظریه قطب رشد مهم‌ترین و جنجالی‌ترین نظریه کلاسیک توسعه و نمایانگر حمایتی مستقیم از یک راهبرد رشد

اقتصادی نامتوازن است که از طریق سرمایه‌گذاری در معدودی از بخش‌های کلیدی اقتصادی متمرکز می‌شود (۱۲). قطب رشد اساساً عبارت است از مجموعه‌ای از فعالیت‌های اقتصادی متمرکز در یک کانون که بر اساس نظریه، قادر است به شیوه‌های نوآورانه، رشد سایر مجموعه‌ها را زمینه‌سازی کند. رویکرد قطب رشد بیشتر بر نظریات فرانسوا پرو متکی است. به باور وی، رشد اقتصادی در همه جا به طور یکسان پدیدار نمی‌شود، بلکه کم و بیش و با درجه متفاوت، در کانون‌ها و یا قطب‌های معین رشد امکان بروز می‌یابد؛ براین اساس، تنها پس از برپایی صنایع پیشرو در این قطب‌ها و رشد صنعتی آنها، با رواج نوآوری، رشد اقتصادی بر دیگر بخش‌های اقتصادی تسری خواهد یافت (۲۲). طرفداران این نظریه بر این باورند که اولویت‌دهی به شهرها باعث می‌شود که با توسعه اجتماعی-اقتصادی شهرها، زمینه توسعه اجتماعی-اقتصادی روستاها فراهم شود.

نظریه مراکز رشد میسر^(۴): مفهوم مراکز رشد از مفهوم اولیه قطب‌های رشد گرفته شده است که این قطب‌ها مراکز قدرت اقتصادی هستند، اما نه ضرورتاً متمرکز در مراکز جغرافیایی معین. معنای حقیقی آن عبارت است از تجدید سازمان الگوی سکونت روستایی به نفع آن مراکزی که از بیشترین امکان بالقوه برای توسعه و تبدیل به مراکز رشد یا خدمات را طی بیست سال آینده برخوردارند. روستاهای مرکزی (نقاط رشد) برای آنکه بتوانند بهترین نتایج را از ارائه خدمات به روستاهای اقماری داشته باشند، باید دارای شرایط و معیارهایی در مقایسه یا دیگر نقاط باشند که مهم‌ترین آنها بدین شرح است: جمعیت بیشتر، مهاجرفرستی کمتر، امکانات ارتباطی مناسب، امکانات خدماتی بیشتر، وحدت و سازگاری بیشتر با دیگر واحدهای سکونتگاهی روستاها از نظر موقعیت جغرافیایی و اشتراک اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی (۱۷).

راهبرد شبکه منطقه‌ای: رویکرد یا راهبرد شبکه منطقه‌ای رویکردی است که رشد و توسعه هماهنگ از طریق روابط مکمل و پیوندهای سازمان‌یافته روستایی-شهری در سطح مناطق توصیه می‌کند. شالوده این رویکرد در اصل به اندیشه‌های جان فریدمن

و مباحث او درباره مدل مرکز- پیرامون بازمی‌گردد (۲۱). او با دوری از نگرش‌های صرفاً اقتصادی (و عمدتاً مبتنی بر قطب رشد) بر نوعی نظریه توسعه یکپارچه منطقه‌ای تأکید داشت. به باور فریدمن، هر سرزمین از چند کانون اصلی (مرکز) و چندین عرصه پیرامونی مرتبط و هم‌پیوند تشکیل شده است. هر کدام از این کانون‌ها و عرصه پیرامونی آنها نظام‌های فضایی و منطقه‌ای ویژه‌ای را با روابط درونی و بیرونی برپا می‌سازند که در سطوح مختلف، از یک منطقه شهری تا سطح ملی و جهانی قابل تشخیص هستند. در این راستا و در شرایط آشفته توسعه ناموزون، روابط یک‌سویه‌ای بر این نظام‌ها حاکم است که با اثرگذاری متنوع مرکز بر پیرامون، از جمله اثر سلطه، سمت و سوی اطلاعات، نوآوری و نوسازی تعیین می‌شود. این‌گونه روند خودبه‌خودی رشد منطقه‌ای ممکن است با پیامدهای مثبت اقتصادی در کوتاه‌مدت همراه باشد، اما در درازمدت، به توسعه ناموزون منجر خواهد شد، مگر آنکه آثار گسترش توسعه منطقه‌ای در کانون‌های اصلی بتواند قابل تسری به عرصه‌های پیرامونی و با کاهش وابستگی همراه باشد (۵، ۶، ۷ و ۳۲).

روش تحقیق

پژوهش حاضر، بر اساس هدف، کاربردی و به لحاظ روش، توصیفی-تحلیلی است که طی آن، سامان‌دهی فضایی مناطق روستایی شهرستان اسفراین از نظر تخصیص خدمات آموزشی، فرهنگی، مذهبی، سیاسی، اداری، بهداشتی، زیربنایی، خدماتی و ارتباطی، پس از مطالعه منابع آماری مورد اطمینان، بررسی شد. گردآوری اطلاعات به شیوه کتابخانه‌ای انجام شده و ابزار آن با توجه به اهداف پژوهش مبتنی بر داده‌های ثانویه (آمارنامه سال ۱۳۹۰) استان خراسان شمالی بوده است که طی آن، چهل مؤلفه در ابعاد مختلف استخراج و بررسی شدند (جدول ۱). همچنین، برای سامان‌دهی فضایی سکونتگاه‌های روستایی شهرستان اسفراین هم از شیوه‌های سطح‌بندی جمعیتی، سطح‌بندی خدماتی، ضریب احتمال وقوع خدمات، اسکالوگرام و تحلیل سلسله‌مراتبی استفاده شد.

جدول ۱- شاخص‌ها و مؤلفه‌های مورد بررسی

مؤلفه	شاخص
۱- روستامهد ۲- دبستان ۳- مدرسه راهنمایی پسرانه ۴- مدرسه راهنمایی دخترانه ۵- دبیرستان پسرانه ۶- دبیرستان دخترانه	آموزشی
۷- بوستان روستایی ۸- کتابخانه عمومی ۹- مسجد ۱۰- خانه عالم	فرهنگی - مذهبی
۱۱- شورای اسلامی ۱۲- دهیاری ۱۳- پاسگاه انتظامی ۱۴- مرکز خدمات جهاد کشاورزی ۱۵- شورای حل اختلاف ۱۶- شرکت تعاونی روستایی	سیاسی - اداری
۱۷- شبکه برق ۱۸- گاز لوله‌کشی ۱۹- آب لوله‌کشی ۲۰- سامانه تصفیه آب	زیربنایی
۲۱- مرکز بهداشتی- درمانی ۲۲- داروخانه ۲۳- خانه بهداشت ۲۴- پایگاه بهداشت روستایی ۲۵- مرکز تسهیلات زایمان ۲۶- پزشک ۲۷- بهیار و مامای روستایی ۲۸- بهورز ۲۹- دامپزشک	بهداشتی - درمانی
۳۰- سامانه جمع‌آوری زباله ۳۱- فروشگاه تعاونی ۳۲- بانک ۳۳- جایگاه سوخت	خدماتی
۳۴- صندوق پست ۳۵- دفتر پست ۳۶- دفتر مخابرات ۳۷- دفتر فناوری اطلاعات و ارتباطات روستایی ۳۸- اینترنت عمومی ۳۹- دسترسی روزنامه و مجله ۴۰- وسیله نقلیه همگانی	ارتباطی

منبع: مرکز آمار ایران (۳۲)

محدوده و قلمرو پژوهش

محدوده پژوهش شهرستان اسفراین با وسعت بیش از پنج هزار کیلومتر مربع واقع در استان خراسان شمالی است. طبق آخرین آمار، این استان دارای ۸۶۷۷۲۷ نفر جمعیت و ۲۴۱۱۸۰ خانوار بوده است که از این تعداد، ۱۲۷۰۱۲ نفر از جمعیت استان در قالب ۳۵۹۵۲ خانوار در شهرستان اسفراین ساکن بوده‌اند. شایان ذکر است که از کل جمعیت شهرستان اسفراین نیز ۶۲۹۷۷ نفر در قالب ۱۷۸۸۱ خانوار در مناطق روستایی شهرستان سکونت داشته‌اند (۱۷)؛ همچنین، طبق آخرین آمار، شهرستان اسفراین متشکل از دو بخش، هفت دهستان و ۱۵۷ روستای قابل سکونت بوده است.

نتایج و بحث

برای تحلیل سامان‌دهی فضاهای روستایی شهرستان اسفراین، ابتدا سطح‌بندی خدمات ارائه‌شده بر مبنای لایه‌های جمعیتی و سپس، احتمال وقوع هر کدام از خدمات در

دامنه‌های جمعیتی ذکر شده محاسبه شد. بر همین اساس، دامنه‌های جمعیتی استاندارد شده مرکز آمار ایران مبنا قرار گرفت و جمعیت سکونتگاه‌های روستایی شهرستان مورد مطالعه طبق همین دامنه‌ها تقسیم‌بندی شدند. یافته‌ها نشان داد که از ۳۷۲ روستا/آبادی بیش از ۲۱۵ روستا (معادل ۵۷ درصد) در سطح اول به‌عنوان روستای خالی از سکنه جای گرفته‌اند؛ همچنین، از ۱۵۷ روستای دارای سکنه، بیش از پنجاه درصد از نقاط روستایی شهرستان اسفراین در دامنه جمعیتی ۱۰۰ تا ۴۹۹ نفر جای دارند و تنها هجده روستای بالای هزار نفر در شهرستان اسفراین قرار دارند (جدول ۲).

جدول ۲- تعیین سطوح سکونتگاه‌های روستایی شهرستان اسفراین بر حسب تعداد جمعیت

سطوح جمعیتی	دامنه جمعیتی	تعداد آبادی
سطح ۱	روستاهای خالی از سکنه	۲۱۵
سطح ۲	روستاهای ۱ تا ۲۴ نفر	۵
سطح ۳	روستاهای ۲۵ تا ۴۹ نفر	۷
سطح ۴	روستاهای ۵۰ تا ۹۹ نفر	۲۳
سطح ۵	روستاهای ۱۰۰ تا ۴۹۹ نفر	۸۶
سطح ۶	روستاهای ۵۰۰ تا ۹۹۹ نفر	۱۸
سطح ۷	روستاهای ۱۰۰۰ تا ۲۴۹۹ نفر	۱۸
سطح ۸	روستاهای ۲۵۰۰ تا ۴۹۹۹ نفر	۱
سطح ۹	روستاهای ۵۰۰۰ نفر به بالا	۰

منبع: یافته‌های تحقیق

پس از مشخص شدن تعداد روستاها در هر کدام از لایه‌های جمعیتی، سطح‌بندی جمعیتی مناطق روستایی با توجه به تقسیم‌بندی یادشده و میزان خدمات ارائه‌شده در هر گروه جمعیتی انجام گرفت. نتایج، علی‌رغم مشهود بودن محرومیت در ارائه خدمات، نشان داد که در مجموع خدمات، کمترین مجموع ارائه خدمات در گروه جمعیتی ۱-۲۴ نفر و بیشترین مجموع ارائه خدمات در گروه جمعیتی ۱۰۰-۴۹۹ نفر قرار گرفته است (جدول ۳). در ادامه، برای تعیین میزان اقتصادی بودن ارائه خدمات روستایی در هر کدام از گروه‌های جمعیتی، نسبت مجموع هر خدمت به تعداد

آبادی‌های هر دامنه جمعیتی تقسیم شد تا درصد انواع خدمات ارائه‌شده در هر روستا به‌دست آید. هنگامی که نسبت بر خورداری روستاهای واقع در یک دامنه جمعیتی بیش از پنجاه درصد بیشتر باشد، می‌توان گفت که ارائه آن خدمت دارای توجیه اقتصادی است. نتایج به‌دست آمده حاکی از آن است که آب لوله‌کشی و شبکه سراسری برق برای همه آبادی‌ها توجیه اقتصادی داشته و ارائه شده است و پس از آن نیز آستانه جمعیتی روستاها باید به پنجاه نفر برسد تا وجود خدماتی همچون: دبستان، مسجد، شورای اسلامی و دهیاری دارای توجیه داشته باشد (جدول ۴).

در ادامه تحلیل داده‌ها، سطح‌بندی مناطق روستایی بر اساس میزان خدمات ارائه‌شده در دستور کار قرار گرفت. بدین ترتیب، ابتدا با توجه به شیوه اسکالوگرام، مجموع تمامی خدمات ارائه‌شده در هر کدام از روستاها مشخص و سپس، فراوانی روستاها بر اساس تعداد خدمات موجود تقسیم‌بندی شد. نتایج نشان داد که کمترین دسترسی به خدمات در روستاهایی است که تنها یک خدمت در آنها ارائه می‌شود، در حالی که در نقطه مقابل، روستاهایی هستند که از چهل خدمت ارائه‌شده، ۳۸ خدمت در آنها ارائه شده است و بیشترین دسترسی به خدمات را در بین مناطق روستایی شهرستان اسفراین به خود اختصاص داده‌اند (جدول ۵).

برای تعیین میزان اقتصادی بودن ارائه خدمات روستایی در هر کدام از گروه‌های خدمتی، نسبت مجموع هر خدمت به تعداد آبادی‌های هر گروه خدمتی تقسیم شد تا درصد انواع خدمات ارائه‌شده در هر روستا به‌دست آید. هنگامی که نسبت بر خورداری روستاهای واقع در یک گروه خدمتی بیش از پنجاه درصد بیشتر باشد، می‌توان گفت که ارائه آن خدمت دارای توجیه اقتصادی است. نتایج به‌دست آمده حاکی است که شبکه سراسری برق برای همه آبادی‌ها توجیه اقتصادی داشته و ارائه شده است؛ و پس از آن نیز باید وجود خدماتی همچون: آب لوله‌کشی، مسجد، و دبستان برای اکثر روستاها دارای توجیه اقتصادی باشد. شواهد مبین این مطلب است که از کل خدمات ارائه‌شده، بیشترین دسترسی مربوط به روستاهایی است که حداقل ۲۵ خدمت از کل خدمات در آنها ارائه شده است (جدول ۶).

جدول ۳- توزیع فراوانی خدمات چهل گانه در دامنه‌های جمعیتی روستاهای شهرستان اسفراین

مجموع خدمات	۱۲	۲۴	۱۲۹	۷۴۰	۲۶۹	۴۲۱	۲۶	۱۶۲۱
دستورسسی به وسیله نخله عمومی	۰	۱	۲	۳۷	۱۳	۱۵	۰	۶۸
دستورسسی به روزنامه و مجله	۰	۰	۰	۲	۲	۶	۰	۱۰
دستورسسی عمومی به اینترنت	۰	۰	۰	۹	۹	۱۱	۱	۳۰
دفتر فناوری اطلاعات	۰	۰	۵	۶	۷	۱۱	۱	۲۵
دفتر مشاوران	۱	۱	۵	۱۴	۱۰	۱۶	۱	۴۸
دفتر بست	۰	۰	۰	۴	۷	۱۵	۱	۲۷
صندوق پستی	۰	۰	۰	۴	۶	۹	۱	۲۰
حاکم‌ساز ساختمان	۰	۰	۰	۰	۰	۳	۰	۳
بانک	۰	۰	۰	۰	۳	۸	۱	۱۲
فروشگاه تعاونی	۰	۰	۰	۲	۳	۸	۱	۱۴
سهامانه جمع آوری زباله	۰	۰	۱	۱	۴	۱۳	۱	۲۰
دامپزشکی	۰	۰	۰	۰	۲	۲	۰	۴
پهلو	۰	۰	۲	۳۱	۱۷	۱۳	۱	۶۴
بیمار یا فامی روستایی	۰	۰	۱	۳	۲	۷	۰	۱۳
پوشاک	۰	۰	۰	۲	۴	۸	۰	۱۴
مرکز تسهیلات زامیان	۰	۰	۰	۰	۰	۲	۰	۲
بانکگاه بهداشت روستایی	۰	۰	۰	۴	۳	۶	۰	۱۳
خانه بهداشت	۰	۰	۲	۳۹	۱۷	۱۷	۱	۷۶
داروخانه	۰	۰	۰	۰	۱	۶	۰	۷
مرکز بهداشتی درمانی	۰	۰	۰	۳	۳	۱۱	۰	۱۷
سهامانه تصفیه آب	۰	۱	۵	۱۷	۱	۷	۱	۳۲
آب لوله کشی	۴	۶	۲۱	۳۶	۱۸	۱۸	۱	۱۵۲
گاز لوله کشی	۱	۱	۳	۱۶	۶	۱۱	۰	۳۸
شبکه سراسری برق	۵	۷	۲۰	۸۵	۱۸	۱۸	۱	۱۵۴
شرکت تعاونی روستایی	۰	۰	۰	۸	۸	۱۳	۱	۳۰
شورای حل اختلاف	۰	۰	۱	۴	۷	۱۱	۰	۲۳
مرکز خدمات جهاد کشاورزی	۰	۰	۰	۱	۱	۴	۰	۶
باسگاه نیروی نظامی	۰	۰	۰	۱	۱	۴	۰	۶
دهبار	۰	۱	۳۱	۸۳	۱۸	۱۸	۱	۱۳۵
شورای اسلامی روستا	۰	۱	۱۵	۸۰	۱۸	۱۸	۱	۱۳۳
خانه عالم	۰	۰	۰	۷	۲	۹	۱	۱۹
مسجد	۱	۲	۱۸	۸۰	۱۸	۱۸	۱	۱۳۸
کتابخانه عمومی	۰	۰	۰	۲	۴	۷	۱	۱۴
بوستان روستایی	۰	۱	۱	۱۳	۶	۱۰	۱	۳۲
دهستان نظری دخترانه	۰	۰	۰	۰	۰	۵	۱	۶
دهستان نظری پسرانه	۰	۰	۰	۰	۰	۵	۱	۶
مدرسه راهنمایی دخترانه	۰	۰	۰	۷	۳	۱۴	۱	۲۵
مدرسه راهنمایی پسرانه	۰	۰	۰	۶	۵	۱۴	۱	۲۶
تال	۰	۲	۱۸	۸۴	۱۷	۱۷	۱	۱۳۹
روستا بهداشت	۰	۰	۰	۱	۵	۱۳	۱	۲۰
تعداد آبادی	۵	۷	۲۳	۸۵	۱۸	۱۸	۱	۱۵۷
دامنه جمعیت	۱-۲۴	۲۵-۴۹	۵۰-۹۹	۱۰۰-۴۹۹	۵۰۰-۹۹۹	۱۰۰۰-۲۴۹۹	۲۵۰۰-۴۹۹۹	جمع کل

منبع: یافته‌های تحقیق

جدول ۵- توزیع فراوانی انواع خدمات چهل گانه در هر گروه خدمتی

مجموع خدمات	۲	۸	۹	۲۴	۵۰	۱۰۸	۱۶۱	۳۴۱	۳۳	۱۳۰	۵۵	۶۶	۳۹	۱۱۲	۳۰	۴۸	۳۴	۶۳	۱۱۳	۸۰	۲۲	۲۵	۷۸	۵۶	۳۰	۷۶	
دسترس به وسیله نقلیه عمومی	۰	۰	۰	۰	۲	۲	۳	۸	۵	۲	۳	۵	۱	۶	۱	۰	۱	۱	۱	۵	۴	۰	۱	۲	۱	۱	۲
دسترس به روزنامه و مجله	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۱	۰	۰	۰	۱	۰	۰	۰	۱	۱	۲	۱	۰	۰	۰	۰	۱	۲
دسترس عمومی به اینترنت	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۲	۱	۱	۰	۳	۱	۴	۰	۰	۲	۱	۱	۳	۲	۱	۳	۳	۲	۱	۲
دفتر فناوری اطلاعات	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۰	۱	۰	۰	۰	۲	۰	۴	۰	۰	۲	۱	۱	۳	۲	۱	۳	۲	۱	۱	۲
دفتر مخابرات	۰	۰	۰	۲	۰	۱	۴	۱	۰	۲	۰	۱	۱	۲	۱	۱	۲	۱	۱	۶	۲	۱	۱	۳	۲	۱	۲
دفتر پست	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۰	۰	۱	۰	۲	۱	۱	۱	۰	۱	۳	۲	۱	۱	۳	۲	۱	۲
صندوق پست	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۳	۰	۰	۱	۰	۰	۳	۲	۰	۰	۳	۲	۱	۲
جایگاه سوخت	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۱	۰	۳
بانک	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۰	۰	۱	۱	۱	۲
فروشگاه تعاونی	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۲	۱	۱	۲	۱	۱	۲
سامانه جمع آوری زباله	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۳	۲	۱	۱	۲	۱	۱	۲
دامپرورش	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۲
بهورز	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۴	۵	۲	۲	۲	۷	۲	۶	۱	۱	۱	۱	۵	۳	۱	۱	۲	۱	۱	۱	۲
بهار یا ماهی روستایی	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۱	۱	۱	۰	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۲
پزشک	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۰	۱	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۲
مرکز تسهیلات زاینده	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۰	۱	۱	۱	۱	۳
پایگاه بهداشت روستایی	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۲
خانه بهداشت	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۴	۷	۳	۱۰	۵	۷	۳	۷	۱	۱	۱	۲	۳	۳	۳	۱	۱	۱	۱	۱	۲
داروخانه	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۰	۰	۰	۱	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۲
مرکز بهداشتی درمانی	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۲
سامانه تصفیه آب	۰	۰	۱	۱	۰	۰	۵	۶	۱	۳	۳	۴	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
آب لوله کشی	۰	۲	۳	۶	۱۰	۱۸	۲۳	۸۱	۱۱	۱۲	۵	۸	۲	۸	۲	۲	۲	۲	۲	۲	۳	۱	۱	۱	۱	۱	۲
گاز لوله کشی	۰	۰	۲	۲	۲	۰	۴	۶	۲	۲	۱	۲	۲	۲	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
شبکه سراسری برق	۲	۲	۳	۵	۱۰	۱۸	۲۳	۸۱	۱۱	۱۲	۵	۸	۲	۸	۲	۲	۲	۲	۲	۲	۳	۱	۱	۱	۱	۱	۲
شرکت تعاونی روستایی	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۱	۳	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۲
شورای حل اختلاف	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۱	۱	۱	۲	۲	۲	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۲
کمز خدمات جهاد کشاورزی	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۲
پاسگاه نیروی انتظامی	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
دهیار	۰	۰	۰	۰	۰	۷	۲۱	۷۱	۱۲	۱۲	۵	۸	۳	۸	۲	۲	۲	۲	۲	۲	۳	۱	۱	۱	۱	۱	۲
شورای اسلامی روستا	۰	۰	۰	۱	۵	۱۵	۲۳	۷۱	۱۲	۱۱	۵	۸	۳	۸	۲	۲	۲	۲	۲	۲	۳	۱	۱	۱	۱	۱	۲
خانه عالم	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۲	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۲
مسجد	۰	۰	۰	۵	۵	۱۷	۲۱	۱۸	۱۲	۱۲	۵	۸	۳	۸	۲	۲	۲	۲	۲	۲	۳	۱	۱	۱	۱	۱	۲
کتابخانه عمومی	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۲	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۲
بوستان روستایی	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۳	۲	۲	۲	۰	۲	۰	۳	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۲
دبیرستان نظری دخترانه	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۲
دبیرستان نظری پسرانه	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
مدرسه راهنمایی دخترانه	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۱	۱	۱	۳	۰	۳	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۲
مدرسه راهنمایی پسرانه	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۱	۳	۰	۳	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۲
دبستان	۰	۱	۰	۲	۸	۱۷	۲۳	۷۱	۱۲	۱۱	۵	۷	۳	۸	۲	۲	۲	۲	۲	۳	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۲
روستابهد	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۲
تعداد آبادی	۲	۴	۴	۱۰	۱۸	۱۸	۲۳	۷۱	۱۲	۱۱	۵	۸	۳	۸	۲	۲	۲	۲	۲	۳	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۲
تعداد خدمات	۱	۲	۲	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۱۰	۱۱	۱۲	۱۳	۱۴	۱۵	۱۶	۱۷	۱۸	۱۹	۲۰	۲۲	۲۵	۲۶	۲۸	۳۰	۳۸	

منبع: یافته‌های تحقیق

ارزیابی دقیق‌تر سطح‌بندی مناطق روستایی شهرستان اسفراین، هم به لحاظ جمعیتی و هم از منظر خدماتی، گواه این مطلب است که از مجموع چهل خدمت ارائه‌شده در کل سکونتگاه‌های روستایی شهرستان، به طور میانگین تنها دسترسی به مؤلفه‌های شبکه سراسری برق، آب لوله‌کشی، دبستان، مسجد، شورای اسلامی، دهیاری، خانه بهداشت، به‌ورز، دفتر مخابرات و وسیله نقلیه همگانی قابل قبول است و دسترسی به مؤلفه‌هایی همچون مرکز تسهیلات زایمان، دبیرستان دخترانه، پاسگاه انتظامی، مرکز خدمات جهاد کشاورزی، داروخانه، جایگاه سوخت و نیز دسترسی به روزنامه و مجله به‌شدت ضعیف و دسترسی به سایر مؤلفه‌ها ضعیف است.

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

ارزیابی نظام سکونتگاه‌های روستایی و تحلیل روابط فضایی آنها به عنوان مبنایی برای برنامه‌ریزی‌های محلی و توسعه منطقه‌ای از اهمیت فراوانی برخوردار است؛ از این‌رو، پژوهش حاضر نیز با اعتقاد راسخ به ضرورت انجام بررسی‌های کاربردی در راستای سامان‌دهی نواحی محروم و کمتر توسعه‌یافته، تلاش کرد تا از طرق سنجش‌های متعدد، به ارائه تصویری جامع و شفاف از وضعیت موجود نحوه توزیع خدمات روستایی در شهرستان اسفراین بپردازد. در همین راستا، تحلیل نظام سکونتگاهی روستایی شهرستان مورد بررسی از استقرار نامتعادل خدمات و محرومیت شدید مناطق روستایی شهرستان اسفراین پرده برداشت، به طوری که نتایج حاصل از تحلیل سلسله‌مراتبی سکونتگاه‌های روستایی این شهرستان نشان داد که از ۱۵۷ روستای قابل سکونت، تنها ۹ روستای بام، رزق‌آباد، رویین، ایرج، سارمران، سست، دهنه اجاق، خالدآباد و برج در زمره روستاهای برخوردار قرار می‌گیرند و از ۱۴۸ روستای باقی‌مانده نیز تنها حدود ۲۸ روستا دارای سطح متوسطی از توسعه هستند و ۱۲۰ آبادی به عنوان مناطق محروم شناخته شده‌اند. خیل عظیم روستاهای محروم، در کنار توزیع و پراکنش نامناسب قریب به سی مؤلفه از مؤلفه‌های مورد مطالعه در مناطق روستایی که منجر به عدم تعادل و محرومیت شدید مناطق روستایی شهرستان اسفراین شده، بی‌تردید ناشی از روابط فضایی ناصحیح و گسست نظام سلسله‌مراتبی سکونتگاهی در روستاهای این شهرستان است، تا جایی که

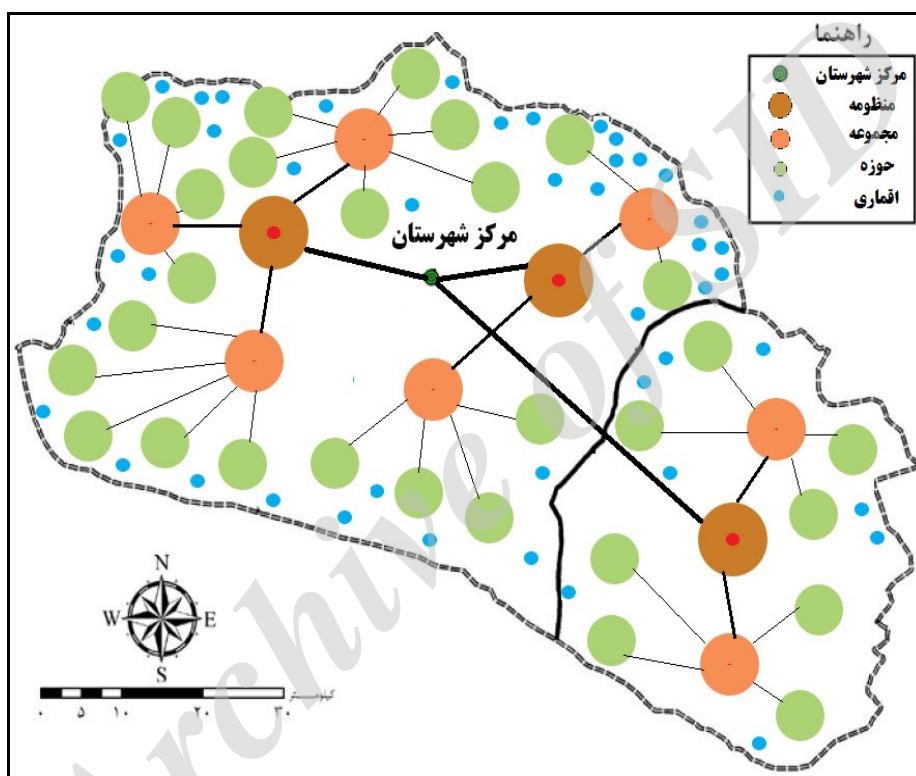
فقدان یک شبکه کارآ و نظام‌مند منجر به ایجاد یک شکاف عمیق و معنی‌دار بین مناطق برخوردار (روستاهای بام و رزق‌آباد) و سایر مناطق متوسط و محروم شده است. علی‌رغم ناکارآمدی مشهود نظام روستایی شهرستان اسفراین، ارزیابی کلی توزیع خدمات روستایی در این شهرستان مبین این مطلب است که در مجموع، بیشترین میزان برخورداری در دسترسی به شاخص زیربنایی (شبکه سراسری برق، آب لوله‌کشی) بوده و در نقطه مقابل، بیشترین میزان محرومیت در دسترسی به شاخص بهداشتی-درمانی وجود داشته است.

با عنایت به نتایج حاصل از توسعه نامتعادل مناطق روستایی شهرستان اسفراین، به نظر می‌رسد دلیل این نابرابری را باید در ضعف شبکه روستایی و عدم سازمان‌دهی بهینه نظام سکونتگاهی جست‌وجو کرد، که به دلیل عدم تبیین جایگاه دقیق مناطق روستایی (به لحاظ ماهیت، کارکرد و فعالیت) و فقدان ارتباط فضایی مناسب بین سطوح سکونتگاهی (فرادستی و فرودستی) رخ داده است.

با این همه، باید اذعان کرد که عدم تعادل در سامان‌دهی سکونتگاه‌های روستایی مقوله‌ای مختص شهرستان اسفراین نیست و در همین راستا، می‌توان مطالعات مشابه متعدد در حوزه روستایی را نام برد که نتایجی منطبق بر یافته‌های پژوهش حاضر ارائه کرده‌اند، که از آن جمله مطالعات عنابستانی (۲)، ضرابی و پریزادی (۳۴)، شکور و کریمی قطب‌آبادی (۲۶)، سعیدی‌راد و همکاران (۱۹)، فال‌سلیمان و همکاران (۴) و خرم‌بخت (۱۰)، ضمن تأکید بر نابرابری توسعه سکونتگاه‌های روستایی به طرق مختلف، به لزوم سامان‌دهی فضا و سکونتگاه‌های روستایی اشاره کرده‌اند.

در انتها، با عنایت به نقش حیاتی مناطق روستایی در توسعه نظام سرزمینی و همچنین، اثرات سوء محرومیت محلی در توسعه منطقه‌ای و ملی، در راستای تعادل فضایی و سامان‌دهی مجدد خدمات و استقرار فعالیت‌های روستایی در شهرستان اسفراین، متناسب با نظام جمعیتی، نقش و جایگاه هر روستا، نظام سلسله‌مراتبی پیشنهادی در قالب شکل ۱ ارائه می‌شود، به طوری که برای خدمات‌رسانی مطلوب و رفع محرومیت سکونتگاه‌های روستایی، باید این شهرستان به سه منظومه روستایی،

هفت مجموعه روستایی، سی حوزه روستایی و ۴۴ روستای اقماری تقسیم شود تا ضمن ارتقای دسترسی مناطق پیرامونی و کم‌جمعیت، زمینه سامان‌دهی مناطق روستایی، کاهش نابرابری‌های فضای- مکانی و سرانجام، توسعه پایدار روستایی محقق شود.

شکل ۱- الگوی پیشنهادی سطح‌بندی سلسله‌مراتبی سکونتگاه‌های روستایی شهرستان اسفراین

شایان ذکر است که طبق الگوی یادشده، در سطح اول (منظومه روستایی) که تا حدودی منطبق با محدوده بخش‌ها در تقسیمات اداری- سیاسی کشور است و جمعیتی قریب به بیست تا چهل هزار نفر و حدود پنجاه تا صد آبادی را تحت پوشش قرار داده و مرکزیت آن از بالاترین سطح خدماتی برخوردار است، با توجه به نظام جمعیتی، کارکرد و جایگاه روستاها، محدوده رزق‌آباد و دامن‌کوه (به مرکزیت روستای رزق‌آباد)

به‌عنوان منظومه اول، محدوده رویین، میلانو و آذری به‌عنوان منظومه دوم و محدوده بام و صفی‌آباد به‌عنوان سومین منظومه روستایی در قالب مراکز اصلی خدمات‌رسانی شبکه سلسله‌مراتبی سکونتگاهی در شهرستان اسفراین شناسایی شدند. در سطح دوم (مجموعه روستایی)، که قلمرو مجموعه‌ها غالباً منطبق با محدوده دهستان‌هاست، هفت دهستان رزق‌آباد، دامن‌کوه، رویین، میلانو، آذری، بام و صفی‌آباد به‌عنوان مجموعه خدمات‌رسان انتخاب شدند. در سطح سوم (حوزه روستایی) نیز که از اجتماع چند آبادی همجوار در یک حوزه جغرافیایی پیوسته شکل گرفته است و دو تا پنج هزار نفر جمعیت را در خودی جای داده است تا زمینه دسترسی آسان سکونتگاه‌های اقماری را فراهم کند، سی حوزه روستایی شناسایی شدند. همچنین، ۴۴ روستای پیرامونی با جمعیت کم و دسترسی بسیار پایین به‌عنوان روستاهای اقماری شناخته شدند که از طریق حوزه‌های روستایی، باید خدمات‌رسانی به آنها انجام گیرد.

یادداشت‌ها

1. J. Friedmann
2. Hirschman
3. F. Perroux
4. R. P. Misra

منابع

1. Ajudani, E. and Hosseini, H. (2016). Study of the effects of spatial planning and rural settlement plans on social development of villages (A case study of Ardabil province). *Journal of Social Studies in Iran*, 3(13): 1-15. (Persian)
2. Anabestani, A. (2011). Providing a different model for spatial settlement of rural settlements (Case study: Sabzevar County), International Conference on Rural Development, Experiences and Foresight in Local Development, February, Sistan and Baluchestan, Zahedan. (Persian)
3. Azizpour, F. and Shamsi, R. (2014). The role of environmental factors in the spatial organization of rural settlements (Case study: Small Lavasan village). *Sepehr, Geographic Information Quarterly*, 23(89): 106-112. (Persian)

4. Falsoleiman, M., Sadeghi, H and Hajipour, M. (2015). Monitoring the scattered and small rural settlements in line with organizational plans; case study of Shoosf district in Nehbandan county. *Journal of Residential and Rural Environment*, 35(153): 97-112. (Persian)
5. Friedmann, J. (2005). Globalization and the emerging culture of planning. Vancouver: University of British Columbia.
6. Friedmann, J. (2003). Cities in a global age: critical areas of theory and research. USA: University of Michigan, East Lansing.
7. Friedmann, J. (1966). Regional development policy: a case study of Venezuela. MIT Press. London: Cambridge.
8. Jacob, F. (2015). On the correlation of center and periphery, global humanities; studies in histories, cultures, and societies. Berlin: Neofelis Verlag GmbH.
9. Kalantari, Kh. (2012). Quantitative planning models (regional, urban and rural), Tehran: Culture, Saba Publishing. (Persian)
10. Khorrambakht, A. (2017). Assessment of the inequality of development of Larestan rural systems using the multivariate electricity analysis in the framework of the biological regionalization theory. *Quarterly Regional Planning*, 7(25): 97-108. (Persian)
11. Mahdavi, D. and Amiri, A. (2016). Assessment and leveling of villages in Kiyar County based on the utility rate of service and infrastructure indicators. *Geography Quarterly (Regional Planning)*, 6(4): 109-131. (Persian)
12. Maleki, S. and Ahmadi, R. (2015). The impact of distance from center on the development rate of Khuzestan province. *Journal of Environmental Studies*, 32: 1-22. (Persian)
13. Malekipour, M. (2012). Spatial analysis of rural settlement systems in the east and west section of Dehloran. *Sepehr, Geographic Information Quarterly*, 21(84): 54-58. (Persian)
14. Matunhu, J. (2011). A critique of modernization and dependency theories in Africa: critical assessment. *African Journal of History and Culture*, 3(5): 65-72.

15. Noormandipour, S. (2010). Spatial hierarchy of rural settlement services (Case study: Central Sirjan County). Master Thesis of Geography and Rural Planning, Faculty of Literature and Humanities, University of Birjand. (Persian)
16. Organization of Management and Planning of North Khorasan Province (2014). Statistical yearbook of North Khorasan province, 2014. Bojnourd: Management and Planning Organization, Deputy of Statistics and Information of North Khorasan Province. (Persian)
17. Papoli Yazidi, M.H. and Ebrahimi, M. (2008). Rural development theories. Fifth Edition. Tehran: SAMT. (Persian)
18. Saeedehzarabadi, Z. and Tabatabaei, S. (2014). Organization of rural settlements in Damavand County based on regional network index (using Topsis technique), *Rural Research Quarterly*, 5(2): 445-466. (Persian)
19. Saeedi Rad, M., Rahmani, B., Monshizadeh, R. and Jalali, M. (2014). Analysis of the levels of rural settlements around the city of Ashtarinan. *Quarterly Journal of Earth Sciences*, 5(19): 71-82. (Persian)
20. Sa'idi, A. (2015). Rural-urban development integration in the form of rural systems. *Quarterly Journal of Physical Development Planning*, 2(4): 11-20. (Persian)
21. Sa'idi, A. (2013). Fundamental concepts in the physical-space programming (Part II). *Quarterly Spatial Planning*, 1(3): 11-24. (Persian)
22. Sa'idi, A. (2011). Relationships and links of urban village in Iran. Tehran: Mehr Minoo Publishing. (Persian)
23. Sa'idi, A. (2009). Leveling the villages of the country. Islamic Revolutionary Housing Foundation, Rural Development Department. Tehran: Shahidi Publishing. (Persian)
24. Sa'idi, A. (2008). Housing settlement. encyclopedia of urban and rural management, 1: 447-477. (Persian)
25. Sojasi Qidari, H., Roumiani, A. and Mansouri, Kh. (2017). Spatial analysis of rural-urban links based on the performance of the area of service influence of urban centers (Case study: Kouhdasht County). *Regional Planning Quarterly*, 25(7): 129-142. (Persian)

26. Shakour, A. and Karimi Ghotbabadi, F. (2014). The system of servicing the rural settlements in Pasargad. *Quarterly Journal of Human Settlement Planning Studies*, 29: 47-59. (Persian)
27. Shakour, A., Khorsandnia, M.A. and Safarpour, M. (2013). An analysis of the spatial distribution of rural facilities and services and leveling the villages of Doroodzan Marvdasht. *Quarterly Geography and Environmental Studies*, 2(5): 63-79. (Persian)
28. Shamsoddini, A. and Mahdavi, M. (2011). The performance of Masiri City in spatial equalization for surrounding villages, case: central district of Rostam County, Iran. *African Journal of Agricultural Research*, 6(26): 5793-5799.
29. Shamsoddini, A. and Rahimi, A. (2014). Leveling rural settlements of Mamasani County using spatial organization techniques. *Regional Planning Quarterly*, 4(14): 87-102. (Persian)
30. Simon, W. (2011). Centre-periphery relationship in the understanding of development of internal colonies. *International Journal of Economic Development Research and Investment*, 2(1): 147-156.
31. Smith, N. (1984). Uneven development: nature, capital and the production of space. Basil Blackwell (2nd Ed. 1990, 3rd Ed. University of Georgia Press, Athens, GA, 2008). London.
32. Statistics Center of Iran (2011). Statistical yearbook of North Khorasan province, 2011, Tehran: Statistics Center of Iran. (Persian)
33. Teimouri, S., Shakour, A. and Gandomkar, A. (2015). Leveling of rural settlements based on human capacity from the point of view of the territory (Case study: Kirkzai district of Shiraz County), *Regional Planning Quarterly*, 6(21): 93-102. (Persian)
34. Zarrabi, A. and Pizzadi, T. (2011). Leveling of settlements and determining the local function centers (Case study: Saeed Saheb district of Saqqez Coubty). *Geographic Quarterly*, 9(28): 179-202. (Persian)